

KAFKASYA TÜRKLERİNDE EL SANATLARI

RASİM EFENDİ*

Kafkasya ve onun etraf bölgelerinde Türk dilinde konuşan çok insan yaşamaktadır. Onların yüzyıllarca bu arazide yarattığı birçok sanat abideleri şimdi dünya uygarlığının en güzel incilerinden sayılmaktadır.

Kafkasya Türklerinin yarattığı sanat abideleri arasında el sanatları en önemli yeri almaktadır. Çünkü onun yaratılmamasına adi usta veya ressam değil, kalabalık halk kitlesi yakından iştirak ediyordu. Bundan dolayıdır ki, bu sanatta onu yaratanların hayatı, yaşamı, dinî akidesi, folkloru, mitolojisi kabartılı âkis olunmuştur.

Kafkasya ve onun etraf bölgelerinde Türk dilinde konuşan insanları, özellikle Azeriler, Gumuklar, Karaçaybalkarlar, Nogaylar ve Ahıska Türkleri (Gürcüler onları Meshet Türkleri diye adlandırıyorlar) dahildir. Bunların herbiri birçok tarihî nedenlerle ilgili olarak, türlü politik, ekonomik ve kültürel gelişme yollarından geçmişlerdir. Kafkasya'da ve onun etraf bölgelerinde Türk dilinde konuşan insanların en büyük grubunu Azeriler olmaktadır. Onlar nitekim Azerbaycan Cumhuriyeti'nde, yüzyıllarca şimdiki Ermenistan, Gürcistan, Dağıstan ve güneyde İran İslâm Cumhuriyeti'nde de oturuyorlar. Tarih boyu Azerî Türkleri İran'da komple şekilde İran Azerbaycanı'nda yerleşmişlerdir. Kimi bilgilere dayanarak, onların sayısı burada 20 milyona ulaşıyor.

Tarih boyu diğer memleketlerde oturan Azerî Türkleri Azerbaycan Cumhuriyeti'yle komşu arazilere yerleştiklerinden onların kültürü de bütünlükle karşılıklı geliyordu. Şunu da belirtmek gerekiyor ki, bir zamanlar Azerbaycan'a ait bu toprakların bir kısmı 20. yüzyıl öncelerinde diğer memleketlere dahil edilmiştir. Yapılmış ilmî araştırmalara dayanarak, Azerî Türklerinin el sanatları onların oturduğu toprağın tabiatı gibi, çok zengin ve rengârenk olmuştur.

Azeriler eskilerde doğada rastlanan en adi şeylerden: sazdan, ahşaptan, taştan, kilden, hayvanların kemik, deri ve yününü becerikle kullanarak kendi hayat ve yaşamları için amelî önem taşıyan birçok nesnelere yapmış ve onları kullanmışlardır.

* Prof. Dr., Azerbaycan Bilimler Akademisi Mimarlık ve Güzel Sanatlar Enstitüsü Müdürü.

Halkın giysisinden başlamış çeşitli üretim mamulâtı ve süsüne kadar büyük bir alanı kapsayan bu sanat nevinde Azerî Türklerinin tarihi, örf ve geleneği, dinî âyinleri ve bediî zevki parlak şekilde belirmiştir.

Şimdi dünyanın en zengin müzelerinde Azerbaycan el sanatlarının birçok güzel örneklerine rastlanılıyor. Paris'in Louvre, New York'un Metropolitan, S. Petersburg'un Ermitaj, İstanbul'un Topkapı, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde ve başka yerlerde beşyüz bin yıl ve ondan da önce Azerbaycan toprağında yaratılmış halı, dikme, çini, kuyumculuk sanatı örnekleri bulunduruluyor.

Moskova'da Kremlin Silâh Müzesi'nde bulundurulan çelik kalkan "kuyumculuk sanatının harikası" olarak adlandırılmaktadır. İşte bu kalkan bir zamanlar Rus Çarı Mihail Fyodoroviç'in büyük askerî giysisinin bir parçası olmuştur. Onu XVI. yüzyılda yaşamış Azerbaycan kuyumcusu usta Muhammet Mömin yapmıştır.

Kalkanın üzeri hatemkâr usûlünde altınla süslendirilmiştir. Buradaki resimler arasında XII. yüzyılda yaşamış ünlü Azerbaycan şairi Nizami Gencevî'nin *Leyla ve Mecnun* destanından alınmış tasvirler bulunmaktadır.

Viktorya ve Albert Müzesi'nde bulundurulan "Şeyh Sefi" adıyla ün yapmış ornömantal halı da çok güzel. Genel sahası 56.12 metrekare olan bu nadir halı Azerbaycan ustalarınca 1539 yılında dokunmuştur. Yalnız Azerbaycan halk ustalarının yarattıkları ürünler değil, onların kendileri de vatanlarından çok çok uzaklarda ün yapmışlardır. Aksak Teymur'un (Timurleng) saray tarihçisi Şerefaddin-El-Yezdi, Azerbaycan'dan olan inşaatçılar ve halk ustaları Semerkant'ın ünlü camilerinin ve saraylarının inşaatında ve süslendirilmesine faal olarak iştirak etmiş olduklarını yazıyordu.

Eskilerde Azerbaycan sanat çeşitleri için karakteristik olan tüm alanlar gelişmişti. Bütün bu çeşitlerin hepsinde halk ustaları büyük başarılar kazanmışlardır. XIX. yüzyılda halk sanatkârlığının indiği aşamada da, Azerbaycan'a gezi yapan gezmenler hayranlıkla yöresel ustaların yaptıkları ürünlerin teknik ve bediî üstünlüklerinden konuşuyorlardı.

Azerbaycan'da olmuş Fransız yazarı A. Düma, gezmen Moan 1858 yılında, yerli ustaların yaptıkları halılar, ipekli kumaşlar, silâhlar güzelliklerine göre nitekim bizim Fransız ürünleriyle aynı basamakta durabilir, hattâ onlardan daha yükseğe ulaştığını, yazıyordu.

A. Düma yazıyordu: "Şeki'de 24 manata iki bediî dikmeli eyer aldım. Bizlerde onları 200 frank'a da almak imkânsız. Fransa'da onları hiçbir fiyata almak imkânsız, söylersem gerçek olur".

Eskilerde Azerbaycanlıların yaşamındaki bütün sanat ürünleri yöresel ustaların eliyle hazırlanıyordu. Hiçbir sanatkârlıkla uğraşmayan aile bulmak zordu.

XIX. yüzyılın sonlarında Azerbaycan ustalarının el işleriyle diğer memleketlerde de merak etmeğe başlıyorlardı.

1873'te Viyana'da, 1924'te Paris'te ve diğer şehirlerde geçirilen bütün dünya sergilerinde Azerbaycan halılarının, kumaşlarının, el ile dikiş işlerinin ve kuyumculuk ürünlerinin başarıyla sergilenmesi onların yüksek teknik ve bediî düzeyde olmasını tüm dünyaya kanıtladı.

Azerî Türklerinin el sanatlarından söz ederken, onun 2 çeşidi hakkında daha etraflı konuşmayı lâzım biliyoruz. Onlardan biri taş abideleri, ikincisi ise halıcılık sanatıdır. Birincisi eskiliği, kadimliği, ikincisi ise pek geniş yayılmasıyla dikkat çekiyor.

Azerbaycan'da taş abidelerinin en eski örneklerine Ordubat (Gemikayası), Abşeron (Merdekân) ve Bakû şehrinden 60 km. kuzeyde, Hazer Denizi kıyısından bir kadar aralıklı Gobustan kayaları üzerinde rastlamışlardır. Konusu, bediîliği ve çokluğuna göre en çok Gobustan kayaüstü resimleri dikkat çekiyor.

Bilginler burada taş ve maden aletler vasıtasıyla tasvir edilmiş üç binden fazla insan, hayvan, yaşam nesnelere, damga şekilli resimler bulmuşlardır.

Araştırmalara göre, Gobustan kaya üstü resimleri çeşitli devirlerde yapılmıştır. Onların en eskisi taş devri sonlarına aittir. Fakat burada çalışma işleri sonraki devirlerde de devam etmiştir. En eski devirlere atfedilen tasvirler arasında av sahneleriyle ilgili resimler ve özellikle, vahşi boğa, geyik, keçi resimleri çoktur. Bu da bir rastlantı değil, çünkü Azerbaycan arazisinde yaşayan ilkel insanların hayatında avcılık önemli yer almaktaydı. Bu devre atfedilen tasvirler arasında hayvan resimlerinin daha dakik ve hayatı resimleştirdiği dikkat çekiyor. İlkel insanlar daha ava gitmezden önce avlayacağı hayvanın dakik resmini çiziyor, huyunu öğreniyor, sonra ise resmi hedef yapıp, onu yenerek ava giderdi. Böylelikle, vahşi hayvanın sureti diğer tasvirlerle oranla ilkel ressamın daha çok dikkatini çekiyordu. Bu bakımdan Çingirdağ yamaçlarındaki Yazılıtepe adlı mekândaki kayaya çizilen geyik resmi, özellikle dikkat çekiyor.

Geyik ileri atılmış, hızla koşan bir durumda tasvir edilmiştir sanki. Durumu ilkel ressam, geyiğin göğsünü germiş, şahdar boynuzlarını arkaya atmış, gövdesini ve bacaklarını kendine çekmiş, kuyruğunu ise dik kaldırmış bir şekilde tasvir etmiştir.

Araştırmalara göre, tunç devrinin sonlarından başlayarak Gobustan kayaüstü resimlerinin zamanla hacmi küçülüyor ve sanatkârlık bakımından hayli dakikleşiyor.

Bu devirlerde madenden yapılmış sağlam formalı zahmet aletleri ve silâhların yaranması, hayvancılıkla ekinciliğin gelişmesi, avcılık zanaatına olan ilgiyi hayli azaltmaya başlamıştır.

Bu devre ait tasvirler arasında hayat ve yaşam tarzıyla ilgili olan sahneciklere daha çok rastladığımız apaydın. Deve kervanları, silâhlı süvariler, ekincilikle ilgili zanaatlar, dinî merasim bu devir kaya üstü resimlerinin esas çekirdiğini oluşturuyor.

Tunç devrine ait kaya resimleri arasında topluluk şeklinde tasvir edilmiş insan figürlerine de sık sık rastlanıyor. Bu tip resimler arasında el ele tutuşmuş danseden bir grup insan figürünü yansıtan tasvirler gösterilebilir. “Avcılar zağası” adını taşıyan mağaranın üzerine oyulmuş bu kompozisyonda bilim adamları oyunca, ateş etrafında dinî merasim karakteri taşıyan topluluk dinsel tören tasvir edilmiştir. Gobustan kayaları üzerine yapılmış ilmî araştırmalar, sonraki devirlere atfedilen resimlerde daha hiçbir yenilik ve orjinallik olmadığını belirtmiştir. Onlar, özellikle eski tasvirlerin körü körüne taklidi ve tekrarından başka birşey değildir.

Taş oyma, biçme, kesme usûlüyle süsleme Azerbaycan’da ilk Orta Çağ’da da geniş kullanmışlardır. Böyle taş abideler arasında kazma işleri zamanı belirmiş taş insan figürleri sıralanabilir. Son yıllarda Şemahi, Ağdam, Berde ve Astara bucakları civarında bulunmuş bu sanat örnekleri dünya bilginleri arasında büyük ilgi doğurmuştur.

İnsan figürünü tasvir eden dinî anıtlar arasında özellikle, 1973 yılında Ağdam bucağının Boyahmetli köyü yakınlarında bulunmuş heykeller, dikkati çekmektedir.

Şematik, gerçek oranlara uymayan, pek kabataslak biçimde yontulup yapılmasına rağmen bu sanat örnekleri kendi azametli görünüşüyle insanı etkilemektedir. Yaklaşık bin, bin beş yüz yıl veya iki bin yıl önce yol ayrımına veya yüksek bir tepeye dikilen bu anıtların kendi çağının insanına nasıl bir etki yapmış olduğunu şimdi kolayca anlamak mümkün olur. Özellikle, figürün gözleri, göğüsü üzerinde bükülerek yukarıya açılmış eller gayet orijinal bir şekilde etki yapmışlardır.

Ağdam bucağında bulunan bu anıtların en büyüğünün boyu üç metre, en küçüğünün boyu ise bir metredir. Bu anıtlar ilk bakışta üslûp bakımından Şemahi’de, Berde ve Astara’da bulunmuş figürlerden farklı gibi olsa

da ortak yönleri çoktur. Bunlar, figürün çelimli oluşunda, beden yapısında, ellerinin durumunda, etnik tipinde, uzun saçta sahip olmalarında görülebilir.

Azerbaycan arazisinde bu tip taş figürlerin bulunması bir rastlantı değildir.

Kaynaklarda belirtildiği gibi Türkçe konuşan halklar İslâm dinini kabul etmeden önce, herbir yiğidin mezarı üzerine insan figürlü anıtlar dikerlermiş.

İlk Orta Çağ Çin, Arap, Orta Asya kaynaklarında bu tip anıtların kutsal sayıldığı ve onlara tapıldığı belirtilmiştir.

VII. yüzyıl Alban tarihçisi Musa Kalankaytuklu kaleme aldığı *Akvan Tarihi* adlı eserinde Azerbaycan arazisinde oturan insanların taştan anıtlar yapıp ona taptiklerini, onların onuruna at, koç kurbanları verdiklerini özel olarak kaydetmiştir.

Musa Kalankaytuklu'nun sözü geçen halkların uzun saçlı ve maharetle ok attıklarını belirtmesi özel değer taşıyor.

Nizami Gencevi *İskendernâme*'sinde şunları yazmıştır: "Tüm uruklar bu biricik anıtların önünde iki kat eğilerek tazim ediyorlar...." Arkeoloji uzmanlarının III-V. yüzyıla ait olduğunu belirttiği bu taş figürler Azerbaycan'da yapılmasına rağmen, üslûp nitelikleri bakımından Merkez Asya (Abakan, Minusinek, Yenisey, vb.) Güney Rusya ve Kuzey Kafkasya bozkırlarında rastlanan anıtlara benziyor. Bilim âlemince bu tip anıtlar eski adlarına uyularak "Balballar" olarak adlandırılmıştır.

Azerbaycan arazisinde rastlanılan bu taş âbidelerden söz edilirken, mezar taşları üzerine yonulan süjeli resimleri de özel olarak kaydetmek gerekiyor.

XIV-XVII. yüzyıla ait bu resimler, genellikle, İslâm Dünyası'nda nadirdir. Bu tip mezar taşları sanduka (sarkafak) formasındadır ve keza genel olarak Azerbaycan'ın Batı bölgelerinin dağ yamaçlı köylerinde rastlanılıyor. Onlar son zamanlara kadar Azerî Türkleri oturan Ermenistan, Bayazıt, Garis, Sisyan bucaklarında da yayılmışlardır. Mezar taşlarında rastlanılan konular çok geniş, fakat burada av, savaş sahneleri, dinî törenler, halıcılık sanatı ile ilgili olan süjeler temel yer alıyor.

Süjeli yonmalar arasında Sisyan (Eski Zengezur) bucağının Urud köyünde yer alan sandukalar, özellikle, enteresan. Biz burada eski Türkçe konuşan halkların inancı ile ilgili plâstik sanatlara alınmış birçok orijinal süjeli motiflere rastlıyoruz. Bunlardan Şamanların dinî törenleri, eski

Türkçe konuşan halklarda zoomorf anlayışlarla ilgili belirmiş, en çok kuş toteminin tasviri vb. örnek almışlardır. Urud köyünde 1576 yılına atfedilen süje karakterli mezar taşına dikkat edelim. Süjeli tasvirler bu sandukanın yan kısımlarına yer almış, üzeri ise Türk dilinde Arap alfabeli kitabelerle, yazıtlarla süslendirilmiştir. Sandukanın sağ tarafında ornömantal raflarla biri diğerinden ayrılmış dört süje yonulmuştur.

Birinci tacın arasında uzun saç örgülü genç kadın kucığında çocuk, ikincide bir elinde balta, diğerinde kement tutmuş yüce boylu erkeğin yanında durmuş genç, üçüncüde ise genç erkekle kızın tasviri verilmiştir. Dördüncü rafın arasına sıkıştırılmış tasvirler, diğer süjelerle çok az bağlantılıdır. Burada, belirsiz bir hayvanın üzerinde oturup, kanatlarını açmış büyük bir kuş figürü tasvir edilmiştir.

Raflar arasındaki tasvirleri ayrılıkta değil, ardısıra belirterek gelişmede izlemiş olursak onları böyle okuyabiliriz.

Birincide çocuğun doğması, ikincide onun terbiyesi, üçüncüde aile, dördüncüde ise Türkçe konuşan halkların eski çağlarda totemi olan kutusal “Unu Kuşu” tasvir edilmiştir. Biz, Urud mezar taşlarının altı tanesinde bu kuşun tasvirine rastlıyoruz. Kaynaklara göre, Azerbaycanlıların ecdatlarından olan Oğuzlarda da bu kuşun resmine XII-XIII. yüzyıla ait Konya, Rey saksı ve çinileri üzerinde, Selçuk akçeleri (sikkeleri) vb. sanat örneklerinde de rastlıyoruz. Onun eski tasvirini ise VIII. yüzyılda yaşamış Türk hakanı Gültekin’in şimdi Moğolistan’ın Ulan Bator kent Müzesi’nde sergilenen portresinde görüyoruz.

Sözü geçen taş yonmalar yalnız resimleriyle değil, aynı zamanda yazıları ile de dikkat çekiyor. XIV-XVII. yüzyıllar arasında yapılan bu mezar taşlarında sülüs ve hattı neshî ile Arapça dua, türkü, hüznü şiihlere ve tarihî karakter taşıyan çoğu yazılara da rastlıyoruz.

Sisyan Bucağı’nın Urud köyünde 1576 yılına ait olan bir taş anıt üzerinde “Oğul Bin Murad (Murad’ın oğlu, oğul)” sözlerini okuyoruz. Bu yazı forması şimdi bizler için orijinal kabul edilmese de, eski zamanlarda özel önem taşımıştır. Örneğin, aynı yazı şekline Gültekin anıtlarının “Büyük Kitabesi”sinin 52. satırında, Kırgızistan’ın Talas kentinden 12 kilometre ötede yerleşen Manas Kubbesi’nin kitabesinde rastlıyoruz. Bu anıtların hepsinde “oğul” kelimesi kişisel adla bir arada anılıyor.

Teymur Kutluğ’un ve Saadem Girey’in yaftalarındaki görevler dizisinde de bu söz adsız kaydedilmiş ve ordunun sağ ve sol kanadının baş komutanını belirtmektedir.

Bu süjeli taş anıtlarda Karakoyunlu hükümdarı ve adı geçen sülâlenin temellerini atmış olan Kara Yusuf'un keza onun oğlu Pir Budağ'ın adını, "Taşı Velî Yazdı" sözlerini ve daha birçok diğer sözleri de okumak mümkün.

Taş abideler sanatı tarihinden söz ederken Karabağ, Nahçıvan, Gence, Kazah, Laçın, Lerik, Gedebe ve öteki bucaklarda rastlanan taş koç ve at figürlerini de özel olarak kaydetmek gerek.

Azerbaycan'da taş koç figürleri özellikle çok yaygın. Onlara Ermenistan, Gürcistan, İran arazisinde yer alan Azerbaycanlıların oturduğu topraklarda da rastlanılıyor.

Taştan yonulmuş koç figürlerinin Azerilerin oturduğu arazilerde bile çok yaygın olması bir rastlantı değil. Daha 1834 yılında Azerbaycan'da olmuş Fransız gezmen Dyubua-de Monpere burada hayli taş hayvan figürleri gördüğünü ve yöresel nüfusun onlara özel saygı beslediğini kaydetmiştir.

Taş koç figürleri hakta enteresan notlara Rus bilgini V. Sısoyev'in yazılarında da rastlıyoruz. 1926-1927 yıllarında Azerbaycan'ın Nahçıvan, Ordubat, Laçın vb. bucaklarına uğramış V. Sısoyev şunları yazıyordu: "Yöresel nüfus burada sık sık rastlanan taş koç figürlerini kutsal bilerek ona tapıyor. Keza onlar bu figürleri kimi zaman eski mezarlık harabelerinden, dağlardan vb. yerlerden bulup, saygı belirtisi olarak kendi akrabalarının mezarı üzerine dikiyorlar. Burada evlâtsiz kadınlar arasında böyle bir söylenti yayılmış ki, bu koçun bacakları arasından sürünerek diğer tarafa geçen kişi çocuk sahibi olacaktır mutlaka".

XX. yüzyıl evvelerinde yaşamış ünlü Azerbaycan yazarı Yusuf Vezir Çemenzeminli *Kızlar Bulağı* adlı eserinde koçun kutlu bir hayvan olduğunu ve Azerilerin ona taptıklarını özel olarak belirtmiştir:

Geldik çeşmeye
Sudan içmeğe
Akça koçlara
Tazim etmeğe.

Ne var ki, taş koç figürleri bizi yalnız kendi anlamı ile değil, bir sanat eseri gibi de ilgilendiriyor.

Azerbaycan'ın güzel doğası gibi, taş koç figürleri de şekli, biçimi, süsleri bakımından çeşitlidirler. Ermenistan ve Gürcistan'daki Azerî köylerinde rastlanan koç figürleri gerçek tasviri ve süsleri bakımından diğerlerinden farklıdır. XIV-XVII. yüzyıllara addedilen bu taş

figürlerinin üzerine mezar taşlarında sık sık rastlanan av, savaş sahneleri, dinî törenler ve damga tasvirleri de yontulmuştur.

Taş figürlerin ekserisinde iki elini yukarıya açmış, dik külâhlı (şapkalı) bir kişinin de tasviri vardır. Bilginler bu tip dinî âyin karakteri taşıyan tasvirleri Şamanizimle ilgilendiriyorlar. Adı geçen motif Azerilerin eski geçmişlerde Merkez Asya'da oturan halklarla sıkı bilgisini kanıtlıyorsa da, diğer yönden ise İslam dininin felsefesinde denk olmayan konuların da olduğu dikkat çekiyor.

Azerbaycan uygarlığının eski çağlarda Merkez Asya ile sıkı ilişkilerini yalnız süjeli kompozisyonlardaki ayrı ayrı motifleri değil, taş koç figürlerinin kendileri de teyit etmektedir. Çünkü bugüne kadar Dünya uygarlığına belli olan taş koç figürlerinin en eskisi henüz Merkez Asya'da bulunmuştur.

Ulan Bator kentinin 400 kilometre batısında VIII. yüzyıl hükümdarlarından Güntekin'in mezarında kazı işlerini yapmış olan Rus (V.V. Radlof), İngiliz (H. Heykel) ve Fransız (De Lyakok) bilginleri burada iki mermer koç figürünün de bulunduğunu kaydetmişlerdir.

Gözden geçirdiğimiz bu bediî oymalı taş anıtlar bir yandan Azerbaycanlıların eski zamanlardan beri becerikli bir heykeltraş olduklarını, öte yandan da çeşitli arazilerde oturan, ama Türkçe konuşan halklarla sıkı kültürel ilişkisi bulunduğunu kanıtlayan değerli kaynaktır.

Azeriler'de halı sanatı örnekleri taş oymaları gibi eski devirlerden bugünümüze kadar ulaşmamıştır. Fakat bu sanat türünün en güzel özelliği, onun her zaman genel karakter taşımasından oluşuyordu. Eski çağlarda Azerbaycan'da bu sanatla uğraşmayan bir aile bulmak zordu. Eskilerde kızlara nişan koymaya gelen kadınlar adeta kızıdan: "Halı dokuyabiliyor musun?" sormaları bir rastlantı değil. Bu da halı ve halı ürünlerinin diğer Türkçe konuşan halklarda olduğu gibi Azerîlerde de en gerekli yaşam nesnelere sayılıyordu. Odanın sıcaklığı için halıyla döşeme kaplıyor, duvarlara vuruyordu. Dindar kişiler halı üzerine namaz kılıyorlardı. Vakitle karyolayı, masa ve miz yerini alıyordu halı, çünkü onun üzerine uyuyor, oturup öğle yemeği yerlerdi. Onu at ve deve için çul yaşamda çok kullanılan heybe, hurç, çanta ve örtüler yapıyorlardı.

Azerbaycan'da halı dokuma sanatının geçtiği gelişme aşamalarının tarihini belirten olgular pek az. Halılarımız halkta yazılı kaynaklar eski çağlara ait olsa da fiilî belgelerin ekserisi XVI-XIX. yüzyıllarda dokunmuş halılar oluşturuyor.

Daha X-XIII. yüzyıllarda Azerbaycan'a bir gezi yapan dış memleket gezmenleri (El-İstehri, Mukaddesi, Marko Polo vb.) burada yüksek bedî ve teknik nitelikler taşıyan halıların dokunduğu ve satış için birçok memleketlere gönderildiği halkta enteresan bilgiler veriyorlardı. Azerbaycan halıları XV. yüzyılda dünya çaplı piyasalarda özellikle büyük ün yapmışlardı.

Aynı devirde Avrupa memleketlerinde (İtalya, Hollanda vb.) yaratılmış ressamlık eserlerinde Azerbaycan halılarının tasvirine rastlamamız kuşkusuz bir rastlantı değil.

Azerbaycan halılarının uzak memleketlerde yaygınlaşmasına neden onların yüksek nitelik taşıması olmuştur, kuşkusuz. Araştırmaların belirttiğine göre, Azerbaycan halıları üretilen mekânın bedî geleneklerinden, ham maddelerinden (yün, ipekli, pamuk vb.) yararlanarak türlü kompozisyonlar ve süslere malik çeşitli boyutlarla dokunmuşlardır.

Halı tarihi araştırmacıları bedî ve teknoloji niteliklerine dayanarak Azerbaycan halılarını yedi okula ayırıyorlar: Guba, Şirvan, Bakû, Karabağ, Gence, Kazah ve Tebriz. Herbir okula da belirli halılar dahil oluyor ya, bunlar da dokundukları mekânın adını taşıyordu. Örneğin, Azerbaycan'ın kuzeybatısında yeralan Kazah okulu halılarına: Şıhlı, Salahlı, Taş Salahlı, Dağ Kesemen, Kara Papak, Karayazı, Borçalı, vb. gruplar dahildirler. Bunlardan yalnız Borçalı (şimdi Gürcistan arazisinde yerleşen) grubuna "Çobankere", "Zinyetnişan", "Damgalı"; "Ferahlı", "Lâmbalı" vb. adlı halılar dahil. Bakû, Karabağ ve Tebriz halılarına da yaklaşık böyle tasnifleniyor.

Azerbaycan'ın halı sanatını bilmek için onların ornöman, renk ve kompozisyon prensiplerini gözönüne almak gerek. Birbirleriyle sıkı ilişkide olan bu prensip, genellikle halıların, keza Azerbaycan halılarının bedî özelliklerini belirtiyor.

Azerbaycan halıları kompozisyon bakımından birbirlerinden farklıdır. Adeta, halılardan nerede ve hangi amaçla kullanılacağı ile ilgili olarak, onun genel kompozisyon, ölçü, süsleri ve hattâ boyası da değişiyor.

Azerbaycan halıları çeşitlidirler. Örneğin: a) Ölçü bakımından küçük namazlık halı; b) Duvar halıları; c) Misafir odalarını süslemek için birkaç halıdan mürekkep halı takımları. Halı takımları ölçü ve şekline göre çeşitli oluyor: Odanın ortasına serilmiş büyük halı, yukarı kısımda yere serilmiş "Baş" halı ve ortadaki büyük halının etrafına serilen "Yan" halı.

Azerî halıları eski çağlardan bugüne kadar hem emelî, hem de bedîî oy önemi taşımışlardır. Bedîî özellik ve konu dokunacak halının resminde, ornömenında ve boyasında kendini belirtmiştir.

Yapılan ilmî araştırmalara göre Azerî halılarına tezyin edilen ornöman motifleri hiçbir vakit özgür karakter taşımamıştır.

Ornöman motiflerinin şekli, adı, anlamı yalnız onu yapanların hayatı, yaşamı, folkloru, mitolojisi ile sıkı ilişkide olmakla beraber, keza eski çağlarda hangi uruk birleşmesinden oluşmasını ve diğer alanlardan da enteresan bilgiler veriyor. Örneğin, Oğuz boyları damgalarının bir kısmının Azerbaycan halılarında, tekrarı nedensiz olmadığı apaydın. Çünkü Oğuzlar Azerilerin bir halk gibi oluşumunda temel rol oynamıştır.

Damga karakteri taşıyan bu tip ornöman motifleri bugün genel olarak Kazah ve Karabağ okuluna dahil halı bölgelerinin halılarında rastlanılıyor.

Şirvan ve Tebriz halı okullarında ise ençok nebatî ornöman motifleri esas oluşturuyor. Gül, çiçek, dal, ağaç unsurlarının birleşmesinden oluşan bu ornömanlar halı üzerine yer alan gül, çiçek ve yapraklar ise ek unsurları oluşturuyor.

Azerbaycan'da tarihin çeşitli aşamalarında süjeli halılar da dokunuyordu. Bu tip halılar XVI.-XVIII. yüzyılda en yüksek gelişme aşamasına ulaşıyor. Şimdi Paris'in, Budapeşte ve Dekorculuk Sanatı, Londra'nın Viktoria ve Albert Müzelerinde bu devirde Azerbaycan'da dokunmuş birkaç yüksek seviyeli süjeli halılar bulunduruluyor.

Bunlar arasında XVI. yüzyılda altın ve gümüş iplerle dokunmuş, şimdilerde Londra'nın Viktoria ve Albert Müzesi'nde sergilenen halı, özellikle dikkat çekiyor. Uzunluğu 132 cm., genişliği 104 santimetreyi bulan bu küçük halıda gül, çiçek desenleri zemininde aslan, pars, kurt, geyik vb. hayvan tasvirleri çizilmiştir. Bu çağın bedîî üslûp özelliğine uygun olarak tasvirler adi, sakin durumlarda değil, çok canlı ve hareketli verilmiştir. Buradaki geyiği parçalayan pars tasviri, özellikle büyük ustalıkla yapılmıştır. Halı her taraftan içerisinde melek tasviri olan üçgen formalı madalyonla sona eriyor. Bu "avcılık" halısının yaranmasına, o çağın minyatürleri büyük etki yapmıştır, kuşkusuz. Araştırmaların belirttiği gibi, genellikle bu çağda dokunan kimi örnek olabilir halıların yaratılmasına yalnız dokumacı değil, onunla beraber çağın ünlü ressamaları da iştirak ediyorlardı.

Bu tip halılar XVI-XVIII. yüzyılda Azerbaycan'da minyatür sanatının en yüce gelişim devrinde kişisel ismarlamalarla dokunurdu.

XVIII. yüzyılda hanlıklar devrinden başlayarak halı sanatındaki bu toplu emek bölgesi zamanla kendi önemini kaybediyordu. Böylelikle, halı eski zamanlarda olduğu gibi yine de bir dokumacının emeğini oluşturuyordu.

Bu bakımdan 1810 yılında dokunmuş, şimdi ise Bakû'da Nizami Gencevî adına bağlı Azerbaycan Edebiyatı Müzesi'nde bulundurulmuş halı, özellikle dikkat çekiyor. 1,79 × 1,46 m. çapındaki bu halının ara sahasında Nizami'nin "Leylâ ile Mecnun'un sahrada görüşü" sahnesi tasvir olunmuştur. Azerî el sanatlarının çeşitli türlerinde sık sık rastlanılan bu konu halı dokumacısı tarafından çok orijinal halk yaratıcılığı usûlünde dokunmuştur.

Kompozisyonun merkez kısmında zengin elbise giymiş, alnına kıymetli bir süs asmış aşmış Leylâ, onun da kolları üzerine bayılmış halde düşmüş yarı çıplak Mecnun'un tasviri yapılmıştır.

Süje, sahrada dallarını aşağıya eğmiş yegane bir söğüt ağacı etrafına açıklanıyor. Etraf sakin, kızgın güneş ışınları uzaklarda dağ arkasına batmaktadır. Mecnun, sahra arkadaşları olan bir grup kuş ve hayvanlar bu olayın şahidi gibi onun etrafına toplanarak inliyor, bu sakinliği bozmaya çabalyorlar sanki.

Halının yeleninde gül, çiçek desenleri arasına 14 tane uzunca büyük madalyon tasvir edilmiştir.

Madalyonların dahilinde hattı neshî ile yazılmış metin yerleştirilmiştir. Bu yazılarda Mecnun'un Leylâ'ya büyük aşkı söyleniliyor.

XIX. yüzyıldan Azerbaycan'da "Dört Mevsim" adlı halılar da üretilmeye başlıyor. Böyle halıların bediî tertibatı, ekseren birbiriyle sıkı ilişkide olan beş çeşitli kompozisyondan oluşuyordu süjesi.

Adeta, süjenin merkezindeki büyük madalyonda tarihî bir olayın tasviri veya ünlü bir kişinin portresi yapılıyor, etrafındaki küçük madalyonların herbirinde ise yılın mevsimlerinden biri (ilkbahar, yaz, sonbahar, kış) tasvir ediliyordu. Böyle halılardan XIX. yüzyılda dokunmuş iki güzelim örnek şimdi Azerbaycan Devlet İnce sanat Müzesi'nde ve Nizami adına bağlı Azerbaycan Devlet Müzesi'nde sergilendiriliyor. Bu tip halılar Tebriz halı okuluna has bediî boyutta yapılıyordu. Bu devirde bunlardan ilâve doğunun en güzel mimarlık abidelerini belirten halılar da dokunuyordu. Bu tarihî âbideler arasında İstanbul'un ince minareli camileri, özellikle, "Ayasofya" ve "Süleymaniye" özel yer almaktadır. Bu tip halılar özellikle o zamanlar Karabağın merkezi olan Şusa'da ve Şemahi'de dokunuyordu.

XIX. yüzyılın sonları Azerbaycan halıcılık sanatının düşüş çağıdır. Halıların dokunmasına tireden (pamuktan) vb. nebatlardan yapılmış ipliklerden genellikle kullanılması ve özel olarak doğal boyaların yerine geçen, ucuza mal olan sunî boyalarla kullanılması, Azerbaycan halılarının dünya piyasalarındaki eski ününü hafifletiyordu.

XX. yüzyılın 20. yıllarından genç Azerbaycan hükümeti, dünya çaplı piyasalarda halılara olan ihtiyacı göz önüne alarak, halıcılık sanatının durumunu iyileştirmekten dolayı gereken tedbirler almaya başlıyor.

Makineli çalışmalar, modern teknik yöntemler, Karabağ, Kazah, Guba, Şemahı, Bakû gibi geleneksel halıcılık merkezleriyle beraber halı dokunması üzere yeni bölgelerin yaranması, bu tedbirlerden sayılabilir.

Böylelikle, tüm XX. yüzyıl Azerbaycan halıcılık sanatı kendi eski etkisini tazelemek yolu ile gitmiştir. Bu devirde birçok başarılar kazanılmış, birçok yetenekli, istidatlı halı uzmanları ortaya çıkmışlardır (L. Kerimov, K. Aliyev, C. Müciri, E. Mikayılov vb.). Fakat tüm söylenenlere rağmen Eski Çağ Azerbaycan halılarının en güzel gelenekleri bugünün ve geleceğin halı sanatkârları için kıymetli kaynak olarak kalmakta. Gelecek nesil onlardan hâlâ çok şeyler öğrenip, benimseyeceklerdir.

Azerî Türklerinin büyük bir kısmı Dağıstan'da, dakik söylersek, onun en eski kenti Derbent'te oturuyorlar.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuzeyinde yerleşen Dağıstan en eski çağlardan politik, ekonomik ve kültürel bakımdan Azerbaycan'la sıkı ilişkide olmuştur. Bir zamanlar bu toprakların bir kısmı Şirvan Şahlığı'nın arazisinden olmuş. Sonralar XVIII. yüzyılda Gubalı Feteli Han Derbent hükümdarı olmuş. Azerilerin bu arazinin kültürel hayatına, mimarlığına, el sanatlarına bozulmaz derin izler bırakmış oldukları da tâbi. Burada şimdiye kadar Azerilerce yapılmış birçok sanat abideleri kalmaktadır. Bunlardan 1368 yılında Bakûlü mimar Tadened-Din Musa tarafından yapılmış "Cuma Camisi"ni, XVIII. yüzyıla ait Feteli Han'ın karısı Tutu Bike için Derbent'te "Kırklar Mezarlığı"nda yüceltilmiş sekizgen anıt mezarı türbesi, aynı yüzyıla ait Derbend'in en bakımlı noktasında yücelen Han Sarayı vb. sayılabilir.

Dağıstan'ın birçok küçük uluslardan mürekkep İslâm memleketi olduğu belli. Burada özellikle Azeriler, Gumuklar ve Nogaylar Türkçe konuşurlar. Fakat bunlara rağmen burada birçok toprakların, âbidelerin, sanatkârlık terimlerinin ekserisi Türkçe'dir.

Araştırmaların belirttiği gibi Türklüğün burada geniş yayılmasının hiç de Azeriler, Gumuklar ve Nogaylarla ilgisi yok. Bu güzel memleket daha

en eski çağlardan Türkçe konuşan halkların, Hunlar, Hazer, Kıpçak, Selçukların oturdukları meskûn yerlerden olmuştur.

Bu yerlerin adının “*Kitab-ı Dede Korkut*” Destanlarında geçmesi nedensiz değil. Hatta XVII. yüzyılda yaşamış ünlü Türk gezmeni Evliya Çelebî Dede Korkud’un mezarının Derbent’te olduğu bilgisini vermektedir.

Dağıstan’da Azerilerden sonra Türk dilinde konuşan en büyük halk Gumuklardır. Gumuklar Dağıstan’ın kuzeybatısında bozkır ve dağ yamacı yerlerde oturuyorlar. Buynakek (eskilerde Teymur Han Şura), Hasavyurt, Babayurt, Kızılyurt, Kayakent vb. onların mesken tuttıkları yerlerdir.

Azerilerde olduğu gibi Gumuklarda da el sanatlarının bütün alanları gelişmiştir. Onlar şimdiye kadar güzel havlı ve havsız halılar dokuyor, keçe üretilip onlardan hırkalar, döşeme ve duvarlar için örtüler yapıyorlardı. Bulunan belgelere göre Gumuklar bakırcılık ve kuyumculuk alanında da büyük başarılar kazanmışlardır. Onların gümüşten yapılmış kadın ve erkek kuşakları, genç kızların kafa ve üstlük giysilerin yakasına takılan kuyumculuk örnekleri kendi güzelliği ve teknik kullanışıyla insanı büyülüyor. Şimdiye kadar XIX. yüzyılda yaşamış Gumuk kuyumcusu Ömer Hacı Şahşayev’in adının dillere destan olması bir kıvanç kaynağı. Kaynaklara göre daha 1913 yılında Teymur Han Şura’da (şimdi Buynaks) teşkil olunmuş sergide usta Ömer’in gümüşten yapılmış süs örnekleri yüksek değerlendirilmiştir. Bulunan etnografik belgelere göre eskilerde Gumuklar’da giysi kültürü de yüksek olmuştur.

Kafkasya’da en güzel biçmeli üstlük kadın giysisinin Gumuklarda olduğu söylenmektedir. Ayak bileğine kadar olan bu üstlük kadın giysisi büyük zevkle kuyumculuk örnekleri ve rengârenk bedîî dikmelerle süslendirildi. Bedîî dikmeler yalnız üst giysilerinde değil, keçeden yapılmış sivri burunlu kunduraların da üzerinde yer almaktaydı. Kaynaklara göre XIX. yüzyılda kaymakam Gumuk hanlarının sarayında millî giysiler yapıp, onun üzerini renkli ipek ve altın-gümüş ipliklerle süsleyen özel dikimhaneler bulunuyordu.

Gumukların el sanatlarından sözedilirken Azerilerde olduğu gibi onun da iki çeşidinden daha ayrıntılı bilginin gerektiği kanısındayız.

Onlardan biri taşın üretimi, ikincisi ise yünden türlü çeşitli yaşam nesnelерinin dokunması ve yapılmasıdır. Taş, insanların yaşamda en eski ve doğal nimetlerinden sayıldığı için Gumuk el sanatlarının da en eski örneği bu türe rastlanıyor. Gumuklar yaşayan arazide en eski taş anıtlarına Teymur Han Şura bölgesinin Kumtorkala köyünde Nara-tyube, Kapçugay

köyü yakınlığındaki Teplidaş ve Cengutay köyü yanındaki İkipınar adlanan yerlerde rastlanıyor. Çeşitli devirlere ait edilen bu taş anıtlarının en güzel özelliği onların tasvirli olmasıdır. Burada belirsiz ressamın en eski devirlerden başlamış XIX. yüzyıla kadar bu arazide yaşayan insanların hayatı, yaşamı, kullandıkları zahmet âletleri, silâhları hakkında etraflı bilgiler veriyor. Tasvirler arasında remzî nitelik kazanan orjinal şekilli nişanlar da bulunmaktadır. Usûl özelliklerine göre bu taş üzerindeki oymalar Merkezî Asya (Sarı Arka, Mankışlak) ve Azerbaycan'da (Gobustan) bulunan kayaüstü tasvirlerini hatırlatıyor.

Araştırmalara göre Gumuklar yalnız taş, kaya üzerine tasvir yapmak değil, ondan tartılı anıtlar da yapmayı becerirlerdi. Mamaykutan, İki bulak adlanan yerde bulunmuş taş insan figürleri buna güzel örnek olabilir. Bu figürlerin duruşu, başka başka detayları ve teknikî yapılışı tam olarak Azerbaycan'da (Ağdam, Berde, Şamahı vb.) ve Merkezî Asya'da (Hakasiya, Abakan vb.) bozkırlarında bulunmuş anıtları hatırlatıyor.

Gumuk ustalarının taşı süsleme becerisi mezar taşlarının hazırlanmasında kendini daha kabartılı şekilde açıklıyor. Gumuk mezar taşlarının en güzel örnekleri XVIII-XIX. yüzyıla aittir. Kayakent bölgesinin Alhadjı köyü yakınlığında Oğlan Bey adlanan yerde XVIII. yüzyıla addedilen bedîî oymalı bir mezar var. Bu mezarın hem kafataşı, hem de sandukası şimdiki zamanımıza kadar ulaşabilmiştir. Mezarın kafataşı özellikle dikkate değer. Onun hem ön, hem de arka tarafına stilize edilmiş nebatî ornöman motifleri kaplanmıştır. Burada gül çiçek tasvirleri arasında büyük beceriklilikle, maharetle Arap alfabesiyle *Kur'ân*'dan alınmış âyet ve dua da vardır. Yazıların nebatî ornömana benzer "neshî" hattıyla yazılması onun ornömanla bir bütünlük yaratmasına yardım ediyor. Bu mezarın hem kafataşı, hem de sanduka ile olması bu yerler için nadir bir olay. Eskilerde o en çok Azerbaycan'a ait olmuştur. Orta asırlarda sandukalı mezar taşları Orta Asya'da da moda olmuştur. Genellikle, Gumuk mezar taşları Yüksekliği 2-3 metreye ulaşan tek bir kafataşından mürekkep oluyordu. Onlar görünüş ve şekil bakımından birbirlerinden farklıdır. En çok rastlananları şunlardır; Birincisi, yukarı kısmı insan kafasını andıran asma omuzlu kafataşları. Bu tipli mezar, taşı en çok erkeklere aittir.

Din adamlarının kafataşının yukarı kısmı birçok hallerde İstanbul kafataşlarında olduğu gibi çizgili sarıkle bitiyordu. Bu tip zengin süslenmiş kafataşlarının birkaçı şimdiki Hasavyurt bölgesinin Aksay köy mezarlığındadır. Onların müellifi usta Arslan'dır. İkinci nevi mezar kafataşlarının yukarı kısmı camilerin kubbesini hatırlatıyor. Burada icra olunan ornöman motiflerinde bu kafataşlarının şekline uygun tatbik

olunuyordu. Bu tip kafataşları özellikle kadınlar için dikilirdi. Kimi hallerde karı koca aynı vakitte ölmüşlerse, her ikisine aynı tipli kafataşları dikiyorlardı. Örneğin, Hasavyurt bölgesi'nin Kostek köy mezarlığında Şamhalovlar kuşağından olan Alâeddin Bey ve Dadı Hanım'a dikilmiş kafataşı olabilir. Yüksek zevkle süslenmiş bu kafataşının müellifi 1880'de ölmüş ünlü Gumuk sanatkârı Molla Musa olmuştur. Üçüncü nevî mezar kafataşlarının yukarı kısmı düz oluyor. O en çok dörtköşe sütuna benziyor. Bu kafataşlarının diğerlerinden farkı şu ki, onlar çok yüksek oluyorlar. Kayakent bölgesinin köylerinden beyaz taştan yapılmış, süslenmiş bu tip kafataşlarının yüksekliği 3 metre ulaşıyor. Gumuk taşoyan ustalarının en güzel özelliklerinden biri de şu ki, onlar çeşitliliğe yeniliğe çok çaba harcıyorlar. Eğer komşu halklar bir teknik usûlü arkaik şekilde bugünüme dek devam ettiriyorlarsa, Gumuklar son yüzyıl süresince birkaç taş süsleme usûlleri benimsemişlerdir. Onlar XVIII. yüzyılda mezar taşlarını özellikle sathı oyma usûlüyle süslüyorlardıysa, XIX. yüzyılda derin oyma ve kabartılı tekniğe geçiyorlar. Bu işte Gumuk taş oyma ustaları Alhaz ve onun oğlu Bilâl özel başarı kazanmışlardır.

XX. yüzyıldan başlayarak Gumuk taş oyan ustaları kafataşlarının kurulmasında boyayı geniş kullanmaya başlıyorlar. Bu alanda Kostek köyünde yaşamış usta Arslan büyük başarılar kazanmıştı. Onun kafataşı üzerindeki ornömanlarda verdiği renkler kendi yapılışı bakımından "arbabası" adlı keçeden yapılmış halı süslerini hatırlatıyor. Eskilerde kafataşları ornömanlarının boya ile süslenmesine Kuzey Azerbaycan'da, Dağıstan'la komşu olan bir köyde de rastlanmıştır. Şimdi Hazer Denizi kıyılarında ormanlıkta yer alan bu anıtlar "Çelebiler" denilen mezarlıktadır.

Gumuk taşoyanlarının sanat tarihi için kıymetli özellikleri yalnız onların şekil ve süsüyle açıklanmıyor. Taşlara oyulmuş insan, hayvan, kuş tasvirleri, yaşam nesnelere, silâhlar, süs örnekleri, damgalar Gumukların tarihî, hayat tarzı, dünya görüşü hakla enteresan bilgiler veriyor. Bu bakımdan mezar kafataşlarında verilen yazılar da çok değerlidir. Burada biz nitekim ölü hakkında bilgiye, hem de Azerilerde olduğu gibi ünlü şair ve aşıkların şiirlerinden alınmış satırlara, din ve devlet adamlarının felsefî kelâmlarına da rastlıyoruz.

Gumuklar da diğer Türk dilli halklarda olduğu gibi koyun yetiştirimi çok gelişmiştir. Koyunun eti, sütü, esas yiyecek kaynağıydı yalnız, onun derisinden giysiler yapılıyor, yününden ise halı dokunuyor, keçe üretiliyordu.

Gumukların hayatında halı ve halı mamullerinin her zaman büyük rolü olmuştur. Tüm Dağıstan'da, keza komşu Azerbaycan'da olduğu gibi o, esas yaşam nesnesi sayılıyordu. Araştırmalara göre Gumuklar'da halı dokunan bölgeler uzak eskilerden Yukarı ve Aşağı Kazanişa, Aşağı Cangutay, Erpeli, Kumtorkala vb. olmuştur.

Gumukların becerikli elleriyle bugüne kadar yöresel koyunun yününden, hem iç ihtiyacı karşılamak, hem de dışa ithal edilmekten dolayı büyük miktarda havlı ve havsız halılar dokunuyor, keçe yapılıyor.

Havlı halılar ilk bakımda eski Derbent halılarını hatırlatıyor. Burada da Derbent halılarında olduğu gibi gen ara saha ve onu dört taraftan zincir gibi bağlayan 2-4 kuşaklı yelen var. Fakat Gumuk halıları ölçü bakımından küçük oluyor. Genel görünüşü ise 3-4 renge dayanarak kuruluyor. Zemini çok hallerde kırmızı ve lacivert oluyor. Gumuk halılarının orjinallliğini ve kendine aitliliğini onun süsleri oluşturuyor. Burada biz aşırı derecede stilize edilmiş Orta Asya halılarını (Kırgız, Kazak, Kara Kalpak, vb.) hatırlatan iki, dört koç boynuzlu tasvirlerinden yapılmış ornöman motifleri çok merdivenli rozetleri vb. görebiliyoruz. Bu süslerin adları da aynıyla Orta Asya ve Azerbaycan halılarında olduğu gibi sesleniyor.

Gumuklar'ın iki yüzlü "Dum" ve "Salmag" adlanan havsız halıları da ün kazanmıştır. "Dum" âdeta, büyük ölçüde dokunuyor. Uzunluğu birçok hallerde 6 metreye ulaşıyor. Eskilerde onunla kolaylıkla odanın iki duvarını kaplamak oluyordu. Âdeta, bu tip halının ara sahasında birkaç basamaklı kuşa benzer madalyonlar yerleştiriliyor, yelende ise mütevali tekrarlanan geometrî ornöman motifi dokunuyordu. Bu tip halıların zemini özellikle lacivert ve mavi oluyordu. "Dum"da Orta Asya ve Anadolu halılarında olduğu gibi ara sahaya-zemine çok yer veriliyordu. Böylelikle, onlar remzî önem kazanan ornöman motiflerinin kavranışını kolaylaştırıyorlardı.

Kaynaklara göre, "Dum" halılarının dokunuşunda XX. yüzyıl öncelerinde yaşamış Gumuk dokumacı Tardjant Yahyayeva özel başarı kazanmıştır.

Havsız halı "Salmag", "Dum"dan küçük olsa da ondan alacalığı ve ornöman motiflerinin gerçekçiliğiyle farklıyor. Burada ara bir şematik gül çiçek resimlerinden oluşmuş ornöman motiflerine de rastlanıyor. Bu tip havsız halıların bediî tertibine, muhakkak, Şirvan halıları etki yapmıştır.

Gumuklar koyun yününden nitekim havlı ve havsız halılar dokunuyor, ondan hayat ve yaşamda geniş kullanılan keçe de yapıyorlardı. Keçeden dağlık mekânlarda yerini tutmak imkânsız sayılan, insanı soğuktan,

yağmurdan koruyan üst giysisi-hırka (yapıncı), uzunboğaz sivri burunlu çizme ve “arbabaşı” adlı halılar da yapıyorlardı.

“Arbabaşı”nın istihsali, havlı ve havsız halılara oranla hayli basitti. İlk önce beyaz, siyah, kırmızı renkli keçeleri birbiri üzerine bırakıp onlardan çeşitli formalı ornöman motifleri vuruyorlar. Sonra kırmızı figürü beyaz keçenin, beyaz keçeyi siyah, siyahı beyaz keçenin üzerine bırakıp etrafını dikerek “arbabaşı” adlanan halını alıyorlar. Odanın duvarına kurulmuş üç renkli “arbabaşı” ilk bakımda aplikasyon boyutunda süslenmiş Altay kurganlarında bulunmuş devrimizden önce V-VI. yüzyıllara ait keçe duvar halılarını andırıyor.

Sözügeçen sanat çeşitleri hiçbir zaman teklikte bakılmıyordu. Evde kullanılan bakırdan, kilden, ahşaptan yapılmış yaşam nesnelere ve özellikle onların üzerindeki motifleri güzel bir uyum, ahenk yaratarak onları yapan Gumuk sanatkârları hakkında genel bir fikir ediniyordu. Biz, kısa da olsa, Kafkasya ve onların öte bölgelerinde yaşayan kimi Türk dilli halkların el sanatlarıyla tanıştık.

Bu arazide yalnız Azeriler ve Gumuklar değil, Türk dilli Karaçay-Balkarlar, Nogaylar ve Ahıska Türkleri (Meshet Türkleri) de yaşayıp yaratıcıları malûm.

Maalesef, şimdi bunların el sanatları hakkında her yönlü bilgi edinmek çok zor. Bu da, onların uzun süre beraber ve aynı arazide yaşayamamalarından dolayı ileri geliyor.

Karaçay-Balkarlar ve Ahıska Türkleri 1943'te Orta Asya ve Kazakistan'a göçürülmüştür. Son yıllarda onların bir kısmı avdet edilmişlerdir. Karaçay-Balkarlar şimdi Rusya'nın Stavropol memleketinde yerleştirilmiş, Ahıska Türkleri ise birçok memlekete dağıtılmıştır.

Şimdi onların büyük bir grubu Azerbaycan'da (Sabirabat, Beylegan, Kazak, Oğuz, vb.) oturuyorlar. 60 bin yaklaşık nüfusu olan Nogayların da kaderi hemen hemen böyledir.

Bir zamanlar Kızılordu başkomutanı Nogay'ın ulusuna dahil olmuş bu Türk dilli halk, şimdi Rusya'nın üç özerk cumhuriyetine dağıtılmıştır.

Denetlediğimiz sanat anıtları bir daha açık olarak Kafkasya ve onun civarındaki bölgelerinde oturan Türk dilli halkların tarih süresince dünya uygarlığına armağan edilecek birçok eserler yarattığını gösterdi. Bu sanat eserleri çeşitli arazilerde türlü sürelerde başka başka sanatkârlar tarafından yapılsa da onları kendilerine benzeten çoğu belirtiler (alâmetler) de vardır. Bunun da nedensiz olmadığı apaydın, çünkü Türk dilli halklar nerede yaşıyorlarsa yaşasınlar, onların efsanevî ve estetik düşüncüsü aynı kaynaktan gıdalanıyordu.

